

RUH BİR KUŞ, BEDEN BİR KAFES: OSMANLI TÜRBE MİMARLIĞINDA ÖLÜM METAFORU

SOUL IS A BIRD, BODY IS A CAGE: DEATH METAPHOR IN THE OTTOMAN FUNERARY ARCHITECTURE

Mustafa Çağhan KESKİN*

ÖZ

XVII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı gömüt mimarisinde kubbe ile örtülü geleneksel türbeler terk edilirken, kubbenin yerini demir kafesler, hatta türbelerin yerini doğrudan kafes içine alınmış kabirler, diğer bir deyişle kafes türbeler almaya başlamıştır. Özünde, ölüye kutsiyet atayarak kültleştirilen anıtsal mezar yapılarının İslam anlayışına uygun olmadığı yönündeki görüşler çerçevesinde tercih edilen söz konusu türbeler görünüş itibarıyla devasa kuş kafeslerini andırmakta, tasarım ilhamını doğrudan kuş kafeslerinden almaktadır. Nitekim, Ahmed Hamdi Tanpınar, romantik bir tavırla kaleme aldığı Beş Şehir adlı gezi dizisinde demir kafesle örtülü açık türbelerin en nitelikli örneği olan Üsküdar'da bulunan Gülnuş Emetullah Valide Sultan Türbesi'ni devasa bir kuş kafesi olarak tanımlar. Tasarımın sembolik dayanağı, Türk ve İslam kültüründe mitoloji, tasavvuf ve edebiyatta çeşitli referansları bulunan, halk arasında popülerliğini hiç kaybetmeyen beden bir kafes, ruhun ise kuş olarak imgeleştirildiği, ölümün kuşun yani ruhun bedeni yani kafesi terk ettiği olarak yorumlayan geleneksel ölüm metaforudur. Bu çalışma, ruhu kuş, bedeni ise kafes tanımlayarak ölümü kuşun kafesi terk etmesi şeklinde somutlayan geleneksel metaforun türbe mimarisinde temsilini tartışmayı amaçlar.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Mimarlığı, Kafes Türbeler, Türbe, Ölüm, Ölüm Mimarlığı

ABSTRACT

From the mid-17th century onwards, traditional Ottoman tombs covered with domes were not preferred anymore for a while, and iron cages began to replace domes in burial architecture. In fact, these iron cages even took the place of traditional tombs, enclosing graves directly within a cage, creating what can be referred to as cage tombs. Essentially, these open tombs were preferred due to the belief being popular with impact of the Kadızadeli Movement among the royal elite and Ottoman society during 17th century that monumental burial structures, which sanctify the deceased, are not in accordance with Islamic principles. Visually, these open tombs bear a resemblance to large-scale birdcages, drawing direct design inspiration from bird cages. Turkish poet and novelist Ahmed Hamdi

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6514-1328> ♦ E-mail: caghankeskin@gmail.com

Tanpınar, in his famous romantic essay *Beş Şehir* [Five Cities], describes the tomb of Gülnuş Emetullah Valide Sultan, wife of Sultan Mehmed IV, and the mother of Sultan Mustafa II and Ahmed III in Üsküdar, covered with an iron cage, as a colossal, gigantic birdcage. The symbolic basis of the design is rooted in a traditional death metaphor found both in Turkish and Islamic culture, mythology, Sufism, and literature. This enduring metaphor imagines the human body as a cage and the soul as a bird, interpreting death as the departure of the bird, the soul, from its cage, the body.

The inspiration of cage tombs from bird cages is also emphasized through the inscriptions of several tombs or graves. For instance, the remarkable Turkish verse found in the iron cage tomb of the *Çifte Sultanlar* [Double Sultans] who believed to be the daughters of Husayn ibn Ali located in the courtyard of Sünbül Efendi Mosque in Istanbul, “Kafes yâhut tehîdir sanma etrâfında bu câyn / Müşebbek âşiyân-ı tûtiyân-ı bâğ-ı cennettir” [“Do not think of this place as an empty cage; this place, carved like a cage, is the intertwined nests of the parrots of the garden of paradise”] announces the transfer of the death metaphor that inspired the design through cage tombs to funerary architecture. One of the strongest examples where the metaphor of death is most strongly expressed is the open tomb and the mosque adorned with birdhouses, apparently inspired by Gülnuş Emetullah Valide Sultan’s gigantic birdcage. It can be said that it is the most powerful example of the symbolic design approach that deals with the body-cage, soul-bird allegory. This design approach, where meaning or function is directly presented through a sculpted, symbolic form, and where the structural meaning is established through that image by embedding architectural design into an icon, appeals to the involuntary interest people have in a larger or smaller replica of an object they are familiar with.

This study aims to discuss the representation of this traditional metaphor in tomb architecture by defining the soul as a bird and the body as a cage, symbolizing death as the departure of the bird from its cage.

Keywords: *Ottoman Architecture, Cage Tombs, Tomb, Death, Funerary Architecture*

Giriş: “Bil ki cân bir kuş-durur, ten bir kafes”¹

Ahmed Hamdi Tanpınar, romantik bir tavırla kaleme aldığı *Beş Şehir* adlı gezi dizisinde Üsküdar’da bulunan Gülnuş Emetullah Valide Sultan Türbesi’ni devasa bir kuş kafesi olarak tanımlar.² Kubbe biçiminde demir ızgaralar ile örtülü, birbirine demir şebekelerle doldurulmuş kemerli açıklıklar ile bağlanan sekiz mermer sütundan müteşekkil açık türbe, tasarım ilhamını doğrudan kuş kafeslerinden alıyor gibi görünür. Gülnuş Emetullah Valide Sultan Türbesi’nin en tanınmış örneği olduğu kuş kafesi biçimindeki türbeler, Türk ve İslam kültüründe mitoloji, edebiyat ve tasavvufta çeşitli referansları bulunan, halk arasında popülerliğini hiç kaybetmeyen beden-in kafes, ruhun ise kuş olarak imgeleştirildiği geleneksel ölüm metaforu temelinde şekillenmektedir. Bu çalışma, ruhu kuş, bedeni ise kafes tanımlayarak ölümü kuşun kafesi terk etmesi şeklinde somutlayan geleneksel metaforun türbe mimarisinde temsilini tartışmayı amaçlar.

Gömüt Sembolizmi: “Bak ne söyler insana kabristandaki şu taşlar”³

Gömüt mimarisi ölüme, ölüm sonrası hayata ya da ölen kişiye ait göndermeler içeren imge veya semboller etrafında şekillenir. Tanımlayıcı imgeler, kimi zaman alışılmış boyutlarda kimi zaman ise alışagelmemiş dışında farklı ölçeklerde araçsallaştırılır. Türk gömüt mimarisinin başlıca unsuru olan kümbet ve türbelerin özünde yurt adı verilen çadırların bulunduğu dair yazılı ve görsel materyalle desteklenen kimi görüşler mevcuttur.⁴ Nitekim, Çin kaynakları, Göktürkler’in cenazeyi bir çadıra yerleştirdikleri, ilk törenin de çadırda gerçekleştiğini bildirir.⁵ Çadır bir yandan ‘ev’i simgeler iken, kozmolojik tasavvur bağlamında gökyüzüne referans veren kubbesiyle bir mikrokozmos olarak görülmektedir.⁶ Lâmi’î Çelebi [ö.1532], Şehrengîz-i Bursa adlı manzum eserinde Çelebi Sultan Mehmed’in Yeşil Türbesini gökyüzü gibi yeşil bir çadıra benzetir: “kurulmuş sebz çâderdür felek-sân”.⁷ Osmanlı hanedan üyeleri saray dışında öldüklerinde ve defnedilirken gelenek gereği üzerlerine otağ kurulmaktaydı. Osmanlı kronikleri, Murad Hüdavendigar’ın [ö.1389] Kosova Savaşı’nda şehit edilmesinin ardından, Yavuz Sultan Selim [ö.1520], Sultan Süleyman [ö.1566], II. Selim [ö.1574], III. Murad [ö.1595] ve III. Mehmed’in [ö.1603] ise defin işlemlerinin sonunda üzerlerine otağ kurulduğundan bahseder.⁸ Seyyid Lokman’ın Hünernâme adlı eserindeki 1589 tarihli bir minyatürde de Şehzade Mustafa’nın [ö.1553] katlinin ardından naaşı üzerine bir çadır kurulduğu izlenir. 1579 tarihli Zafernâme’de [Tarih-i Sultan Süleyman] yer alan bir minyatür Sultan Süleyman’ın cenazesinin Süleymaniye’ye getirildiği sırada hazirede kendisi için kazılan mezarın üzer-

1 Aşık Paşa, 2000, 717.

2 Tanpınar, 1995, 42.

3 Anonim [Sevim, 2015, 190].

4 Çoruhlu, 1999, 47-62.

5 Taşağıl, 1995, 98.

6 Çoruhlu, 1999, 49.

7 Lâmi’î Çelebi, 2011, 78.

8 Yazar, 2014, 93-122.

rine görkemli bir otağın yer aldığını göstermektedir. 1574 tarihli Freshfield Albümü'nde ise, II. Selim ve boğdurulan şehzadelerin sandukalarının üzerine kurulan otağa yer verilmiştir. Naaşın ya da taze kabrin üzerini örten, hükümrانlık ile ilintili bir simge olan bu otağların yerini kısa zamanda kubbeli kagir türbeler almıştır.

Sembolizm, kimi zaman, mimarlık ürününün kabir ölçeğinde boyutlandırılması ile vücuda getirilmektedir. Örneğin, Antik Yunan ve Roma döneminde bazı lahitlerin minyatür tapınaklar şeklinde, Hıristiyan mezarlıklarında ise kimi aile mezarlarının küçük birer kilise modeli olarak tasarlandıkları izlenir. Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Uygur mezarlıklarında, kabirler kubbeli minyatür birer türbe ya da tonozlu yapılar, belki de geleneksel konutlar şeklinde düzenlenmiştir. Hatta bu hâliyle Uygur mezarlıklarının kerpiç dokulu Orta Çağ Türkistan kentlerinin bir minyatürü gibi görüldüğü söylenebilir (Fot. 1).⁹ Türkçülük akımının öncülerinden Yusuf Akçura'nın [ö.1935] İstanbul'da bulunan mezar taşı memleketi Kazan'da yer alan Suyum Bike Minaresi'nin şahide ölçeğindeki küçük bir maketidir.¹⁰ Öte yandan, mimari yapıların küçük ölçekli modellerinin kabri şekillendirmediği ancak süsleme unsuru olarak mezar taşında tasvir edildiği çok sayıda örnek müstakil araştırmalara konu olmuştur.¹¹

Fotoğraf 1. Uygur mezarlıkları, Sincan/Çin.

9 Uyur, 2020, 211-240.

10 Laqueur, 2010, 24.

11 Mimari tasvirli mezar taşlarına ilişkin çeşitli monografiler: Daş, 1996, 21-32; Sarı - Mesara & Kurt, 2009; Biçici, 2018, 40-49.

Türk kültüründe kabir, çoğu zaman ölüme dair kimi göndermeler ve/veya kabirde yatan kişiye ilişkin anlatılmak istenen kimi detayların semboller aracılığıyla dillendirildiği bir tasarım anlayışının ürünüdür.¹² Örneğin, Türkiye, Azerbaycan ve Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde örneklerine rastlanan at şeklindeki kabirlerin, atın, ölen kişiyi ölümler diyarına götüreceğine yönelik inanışın¹³ bir yansıması olduğu sanılır.¹⁴ Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin hakimiyet çevresinde örneklerine rastlanan koç ve koyun biçimindeki mezar taşları ise boy, klan ya da rütbeyi simgelemektedir.¹⁵ Kılıç Ali Paşa Camii haziresinde yer alan Ateş Mehmed Paşa'nın [ö.1865] kabri lahidi çevreleyen zincir ve halatları, kırılmış direği ve parçalanmış yelkeni ile fırtına sonucu harap olmuş minyatür bir kalyonu anımsatır (**Fot. 2**). Kalyon şeklindeki bu özel lahid, Ateş Mehmed Paşa'nın ömrü denizlerde geçmiş bir bahriyeli olduğuna, yani mesleğine ilişkin güçlü bir gönderme barındırır.

Fotoğraf 2. Ateş Mehmed Paşa kabri, Kılıç Ali Paşa Camii haziresi, Tophane (Serdar Tanyeli, SALT Araştırma, AMIH037)

12 Karamağaralı, 1999, 33-46.

13 Tryjarski, 2011, 300.

14 Esin, 2004, 257-310.

15 Danık, 1990; Kırzioğlu, 1993, 133-160.

Necip Fazıl Kısakürek'in "*kavuklu, baş örtülü, fesli, baş açık taşlar*" mısraıyla tanımladığı geleneksel Osmanlı kabirleri¹⁶ daha ziyade insan gövdesini simgeleyen mezar taşlarını tamamlayan, ölen kişinin mesleği ya da icraatına işaret eden kavuk, börk, fes, apolet gibi unsurlar barındıran antropomorfik yani insan biçimci bir yaklaşım ortaya koyar.¹⁷ Ancak kimi zaman söz konusu gündelik objelerin abartılı ölçeklerde temsil edildiği örneklere rastlanır. Örneğin, Bosna Hersek'in Glamoč [Gulamuç] kentinde XVIII. yüzyıl sonlarına tarihlenen Ömer Ağa'nın 4.80 metre uzunluğundaki 1.60 metre genişliğindeki alışılmış boyutlardan fazlaca büyük olan kabri, yüksekliği 4 metreyi aşan ve devasa boyutlarda bir sarık ile taçlanan antropomorfik şahidesi ile adeta standart kabir ebatının büyütülerek düzenlendiği bir mezar anıtıdır (**Fot. 3**).¹⁸ Yaklaşık 1.90 metre yüksekliğindeki, 1.30 metre çapındaki heykelsi sarık, anıtsal ölçeye taşınarak gündelik kullanım objesi olma bağlamından koparılmış, yeni bir anlama kavuşmuştur.

Fotoğraf 3. Ömer Ağa kabri, Glamoč/Bosna Hersek.

XIII-XIV. yüzyıllar arasında Mısır'a hakim olan Memlûk sultan ve emirlerinin türbeleri de benzer bir tasarım yaklaşımı ortaya koymakla birlikte, askeri kariyere gönderme yapan bir simbolizm ekseninde gelişmiştir. Türbeleri taçlandıran kubbeler, form ve bezeme repertuarı bakımından miğferlere öykünür ve türbede yatan kişinin asker kökenini imgeleştirebilir (**Fot. 4**).¹⁹

16 Kısakürek, 1996, 129.

17 Laqueur, 2010, 1-6.

18 Ayverdi, 1981, 158.

19 Hillenbrand, 2005, 143.

Fotoğraf 4. Memlük kubbeleri, Memlük miğferleri.

Gündelik kullanım eşyasının gömüt mimarlığına aktarılmasına yönelik pratik günümüzde devam eder. Örneğin, Afrika ülkelerinden Gana’da insanlar, hayattayken en sevdikleri ya da onlarla özdeşleşen objelerin büyük ölçekli replikaları hâlindeki tabutlar ile defnedilir iken,²⁰ Rusya’da hayattayken elinden mobil telefonunu düşürmeyen bir kadının mezar taşının devasa bir telefon olarak düzenlenmesi ve mafya mensuplarının lüks otomobillerin mermerden replikaları biçimindeki mezarları sosyal medyada gündem oluşturmuştur.²¹

Kafesler ve Kabirler: “Kafesin biri, bir kuş aramaya çıktı”²²

Mimari ölçüğe taşınarak kabir ya da mezar anıtı olarak temsil bulan gündelik objelerden biri de kuş kafesleridir. Kimi zaman, doğrudan birer kuş kafesi olarak tasarlanmamış olsalar da, kafes içine alınmış kabirler, halk tarafından kuş kafeslerine benzetilmiştir. Örneğin, 1817-1825 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri’nin beşinci başkanı olarak görev yapan James Monroe’nun Richmond, Virginia’da bulunan Hollywood Mezarlığı’ndaki anıt mezarı halk arasında ‘The Birdcage’ yani ‘Kuş Kafesi’ adıyla bilinir

20 Tschumi, 2008.

21 Pochin, 2023.

22 Franz Kafka [*The Aphorisms of Franz Kafka*, 2022, 30-31].

(Fot. 5). 1830'da, önce öldüğü New York'ta defnedilen Monroe'nun cenazesi daha sonra 1858 yılında doğduğu Virginia'ya taşınmış ve dökme demirden kafes şeklinde yapılmış Gotik kiliselerden ilham alan anıt mezarına defnedilmiştir.²³ ABD için bir ilki teşkil eden ve halk tarafından devasa bir kuş kafesine benzetilen bu sıra dışı tasarım, zamanla, bedeni başka bir mezara taşındığı için husursuz olduğu varsayılan Monroe'nun ruhunun zapt edilmesine yönelik bir tercih olduğu yönünde paranormal anlatılara kaynak teşkil etmiştir.²⁴

Fotoğraf 5. Monroe Anıt Mezarı, The Birdcage, Richmond/Virginia (Stoddard&Thomas, *Images of America, Richmond Cemeteries* 2014).

Oysa kafes tasarımının amacı, yaklaşan Amerikan İç Savaşı sırasında, müteveffa başkanın bedeninin çalınması ya da zarar görmesini engellenmekti. 'The Birdcage', tasarım ilhamını muhtemelen XIX. yüzyıl başlarında Victoria dönemi Britanya'sında ortaya çıkan 'mortsafe' adı verilen demir ızgara kafeslerden almaktaydı. Bu iptidai kafesler, özellikle yeni defnedilmiş yakınlarının mezarlarının üzerine taş mozole ya da lahit yapmaya gücü yetmeyen kimselerin, taze cenazeleri mezar soyguncuları veya amatör anatomi inceleyicilerinin saldırısından korumak üzere geliştirdikleri bir yöntemdi.²⁵ Ancak zamanla bu kafesler, mezarda yatanın lanetlendiğine ya da zombi olduğuna ilişkin gerçeküstü anlatılara neden olarak halk arasında 'zombi kafesi' olarak adlandırılmıştır **(Fot. 6).**²⁶

Britanya'da mezar soygunculuğu oldukça yaygın olduğu, hatta soygunları önlemek için mezarlıklara güvenlik kuleleri dahi inşa edildiği bilinmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda da kafes biçiminde kubbeler ile örtülmüş açık türbeler ile

23 Mitchell, 1985; Kammen, 2009, 87-91; Stoddard & Thomas, 2014, 17-18; Macaluso, 2019, 18-19.

24 Baltrusis, 2022, 55-57.

25 Mythum ve Webb, 2018, 227-248.

26 Yanoff, 2016.

kafes içine alınmış kabirler yaygınlaşmıştır. İslam geleneğine göre, kişi değerli eşya ile defnedilmediğinden mezar soygunculuğu Osmanlı toplumunda yaygın bir sorun değildir. Ancak, kabrin güvenliğini tehdit eden başka nedenler bulunmaktadır: yırtıcı hayvanlar ve çok nadir de olsa vandalizm. Özellikle kış aylarında, yırtıcı hayvanların yerleşim merkezlerine inerek yeni defin yapılmış, üzerinde topraktan başka herhangi bir koruma unsuru bulunmayan mezarları eşelediklerine yönelik çeşitli anlatılar halen dillendirilir. Bu anlatıların en çarpıcı olanlarından biri, Amasya’da, Fatih Sultan Mehmed’in [ö.1481] hocası Akşemseddin’in [ö.1459] babası Şeyh Hamza’ya ilişkindir. Halk arasında halen popülerliğini koruyan rivayete göre, Amasya çevresine musallat olan ve yeni defin yapılan kabirleri kazarak cenazeyi çıkarıp parçalayan bir kurt, defnedildiği gece Şeyh Hamza’nın mezarını da eşeler. Ertesi gün mezarlığa gidenler, şeyhin elini mezarından dışarı uzatarak kurdu boğduğunu görürler. Gösterdiği bu keramet üzerine ‘Kurtboğan Evliyası’ adını alan şeyhin türbesi halen ziyaret edilmektedir.²⁷

Fotoğraf 6. İngiltere ve İskoçya’dan ‘mortsafe’ örnekleri.

27 İbrâhîm Hâs Halvetî, 2017, 130.

Vandalizm ise toplumun geleneksel ve dini kabulleri gereği sıklıkla karşılaşılan bir durum değildi. Türkiye’de, vandalizmden dolayı kafesle korunmaya alınmış kabirlerin güncel ve nadir örneklerinden biri ‘Bergen’ adıyla tanınan ses sanatçısı Belgin Sarılmışer’in mezarıdır. 1989 yılında öldürülen sanatçının memleketi Mersin’de bulunan kabri, katil kocanın “*Seni mezarında bile rahat bırakmayacağım*” demesine istinaden annesi Sabahat Çakır tarafından devasa bir kafes içinde korumaya alınmıştır (Fot. 7).²⁸ Osmanlı mezarlık ve hazirelerini süsleyen kafes içine alınmış kabirler ve açık türbeler ya da ‘kuş kafesleri’, ne mezar soygunculuğu, ne de yırtıcı hayvanlar ya da vandalizm tehdidine karşı bir önlem olarak ortaya çıkmamıştır. Bu tipin ortaya çıkışı, kuşkusuz XVII. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı yönetici eliti arasında ve toplumun bir kısmında kabul gören türbe karşıtı görüşlere dayanmaktadır.

Fotoğraf 7. Belgin Sarılmışer’in kafes içine alınmış kabri, Mersin (Cumhuriyet, 2022).

Osmanlı ortamında, kafes içine alınmış kabirlerin, mezarları korumaktan ziyade, ölümü yeniden tanımlayan bir metafor ekseninde şekillendiği ve ilhamını doğrudan kuş kafeslerinden aldığı anlaşılır.

Ölümü Yeniden Tanımlamak:

“*Murg-ı rûhu kafes-i bedenden âzâd oldu*”²⁹

Türk kültüründe kuşlar özel bir yer tutar. İslam öncesi Türk inanç sisteminde çeşitli tanrılar kuşlarla özdeşleştirilmiş,³⁰ soy, boy ve kişi ad ile unvanlarının yanı sıra kent ve dağ, akarsu, göl gibi yerlere kuş adları verilmiş,³¹ kuşlar, boy ve zümrelerin ongunu

28 Cumhuriyet, 05.03.2022.

29 Müstakimzâde [Çimen, 2020, 486].

30 Ersoylu, 2015, 22-23; Küçük, 2017, 15-26.

31 Ersoylu, 2015, 12.

olarak benimsenmiştir.³² Can ve ruh da doğrudan kuşlar ile ilişkilendirilmiştir. Henüz doğmamış çocukların ruhlarının küçük kuşlar olduğu ve çocuk doğacağı zaman yere inerek ağzından içeri girerek çocuğa ruh vereceğine;³³ ölen kişilerin ruhlarının ise kuş şeklinde uçarak göğe, Tanrı'nın katına yükseldiğine inanılırdı.³⁴ Örneğin, bilinen en eski Türkçe yazıt olan Orhun Kitabeleri'nde Bilge Kağan [ö.734] ve Kül Tigin'in [ö.731] ölümleri için 'uçtu' tabiri kullanılmıştır.³⁵ Ölüm konusundaki bu tabir, 'ruhunu uçurmak', 'can kuşu kafesten uçup gitmek', 'can kuşunu uçurmak', 'ruh kuşunu avucundan uçurmak', 'ruh kuşunu elinden kaçırmak', 'cennet bahçelerine uçmak' vb. şeklindeki deyimlerde yaşamaktadır.³⁶ Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde, ruhun bir kuş gibi olduğuna inanılır;³⁷ ölünün bulunduğu odanın pencereleri ruhun çıkması [uçması] için açılır.³⁸ Mezarlara kuş motiflerinin yapımı da oldukça yaygındır.³⁹ Bunların ölünün ruhunu veya uçmağa gitmekte olan ruhuna refakat eden kuş şeklindeki ruhları simgelediği kabul edilir.⁴⁰

İslamiyet öncesi Arap kültüründe de ölmüş kişilerin ruhların kuşa dönüşeceğine yönelik bir inanın varlığı bilinmektedir.⁴¹ İslam'da da bu inancın sürekliliği gözlenir. Ölümden sonra ruhların bedenden bağımsız şekilde varlıklarını sürdürdüklerine inanılır. Kâ'b bin Mâlik'ten rivayet edildiğine göre; Hz. Muhammed imanlı kimselerin ruhlarının kuş şeklinde olduklarını bildirmiştir; "*Mü'min kimselerin ruhları, Allah kıyamet günü diriltinceye kadar Cennet ağaçlarında uçuşurlar*".⁴² "*Mü'minin ruhu, kendisinin dirileceği [kıyamet] günü cesedine geri dönünceye kadar cennet ağaçlarında rızıklanan bir kuştur*".⁴³ "*Mü'minin ruhu kuş gibidir. Öldükten sonra tekrar dirileceği güne kadar cennetdeki ağaçlardan yer, içer*".⁴⁴ "*Şüphesiz mü'minlerin ruhları, yeşil kuşların içindedir. Cennetin ağaçlarından rızıklanırlar*".⁴⁵ Âl-i İmrân sûresinin 49. ayetinde ise, Hz. İsa'nın mucizelerinden biri çamurdan yaptığı kuş suretlerine üfleyerek Tanrı'nın izniyle onlara hayat vermesidir.⁴⁶ Diğer bir deyişle ruh, kuşlara üflenmiştir.

32 Roux, 2005, 385; Ersoylu, 2015, 47; Sever, 2017, 6.

33 Ögel, 1995, 179.

34 Tekin, 1988, 12; Ögel, 1998, 40; Çoruhlu, 2002, 65.

35 Pehlivan, 2013, 93.

36 Ospanova, 2014, 50.

37 Örnek, 1979, 61-62.

38 Örnek, 1979, 42.

39 Öney, 1969, 283-301; Örnek, 1979, 71; Eyice, 1966, 213; Çal, 2011, 220-239; Ersoylu, 2015, 122.

40 Öney, 1969, 290.

41 Dalkılıç, 2012, 52, 126-142.

42 Nesai, 117.

43 İbn Mâce, 32.

44 Muvatta, 16.

45 İbn Mâce, 4.

46 *Kur'an-ı Kerim*, 3/49; Bor, 2020, 39.

Gerçekte, ruhun kuş olarak simgelenmesinin oldukça evrensel bir alegori olduğu anlaşılır. Plutarkhos'un [ö.119'dan sonra] ölümü, kuşun kafesi terk etmesi şeklinde tanımlanmış olması,⁴⁷ bu metaforun Batı kültüründe dahi çok erken dönemlerden itibaren karşılık bulduğuna işaret eder. Semavî dinlerin tümünde meleklerin kanatlı varlıklar yani kuş benzeri yaratıklar olarak tasavvur edildiği görülür. İslam sanatında da melek ikonografisinin genellikle kanatlar ile özdeşleştiği izlenir.⁴⁸ Şamanların, Gök Tanrı'nın katına ulaşma konusunda yardımlarını almak için güçlü kuşların kılıklarına girerek ritüellerde onları taklit ettikleri bilinir.⁴⁹ Türkiye'de sıklıkla dillendirilen efsanelerde çeşitli nedenlerle kuşa dönüşen kişilerden bahsedilir.⁵⁰ İslam sonrası Türk tasavvuf kültüründe ermişlerin gösterdiği kerametler arasında kuş donuna girerek mekan değiştirme motifi, menakıbnamelerde oldukça sık yer bulan bir motiftir.⁵¹ Örneğin, *Vilâyet-Nâme*'ye göre Hacı Bektaş-ı Veli, Anadolu'ya güvercin donunda uçarak gelmiş ve Sulucakarahöyük'e konmuştur.⁵²

Ruhun kuş, bedenine ise kafes şeklinde tasavvuru özellikle tasavvuf edebiyatında fazlasıyla işlenir. İnsan ruhunu kuş olarak tasvir eden en erken tarihli yazılı metinlerden biri İbn Sina'nın [ö.1037] metaforik eseri *et-Tayr* yani *Kuş* adlı risalesidir. *et-Tayr*, Ferîdüddin Attâr'ın [ö.1221] kuşlar üzerinden öyküleştiren tasavvufî meseleleri simgeler aracılığıyla ele aldığı ünlü eseri *Mantûka'î-Tayr* yani *Kuşların Dili* 'ne de kaynak ve ilham teşkil etmiştir.⁵³ Şehâbeddîn Sühreverdî [ö.1234], sema ritüelinin, kafesini kırmaya gücü yetmeyen can kuşunun, ellerini yani kanatlarını açarak kafesi yani bedeni kendi ile döndürerek uçmaya çabalaması olarak açıklar.⁵⁴ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye [ö.1273] göre ölüm, kuşun kafesi terk etmesidir;⁵⁵ manevi bir kuş olan ruh, maddi bir kafes olan bedene haptir, can kuşu uçmak ister, beden kafesi onu engeller, can kuşu kurtulmak için çırpındığından azap içindedir.⁵⁶ Sa'dî-i Şîrâzî [ö.1292], ölüme olan özlemine "*bedenin kafes, ruhun kuştur; ruhun kafesini kursın ve kuşun uzaklara uçsun*" beytiyle dile getirir.⁵⁷ Yunus Emre [ö.1320?] bu alegoriyi, "*bu can gövdeye konuktur / bir gün ola çıka gide / kafesten uçmuş gibi*", "*Cân bedenden uçacak menzîlinden göçecek*", "*Benüm cânum bir kuş durur gevdem anun kafesidür / Dostdan haber gelicegiz bir gün uçar kuşum benüm*" dizeleriyle vurgular.⁵⁸ Yunus'a göndermede bulunan Akşemseddin

47 Jones, 2013, 105-123.

48 Ersoylu, 2015, 20-21.

49 Bekar, 2017, 56.

50 Balaban, 2017, 121-194.

51 Ocak, 2016, 109; Ersoylu, 2015, 37-38; Balaban, 2017, 121-194.

52 Gölpınarlı, 2016, 18.

53 Farid ud-din Attar, 1984.

54 Sühreverdî, 2016.

55 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, 2018, 382.

56 Top, 2019, 249.

57 Sa'dî, 1363/1984, 865.

58 Tatçı, 1998, 169, 212, 317.

“Bu cân kuşu kafes tenden diler uça gide anda / Sanasın batn-ı balıkda gözüm Yünus’layın ağlar” beytini kaleme almıştır.⁵⁹ Pîr Sultan Abdal, kuşun kafesten yani canın bedenden elbet uçacağını dile getirir: “Can kuşu kafesten akîbet uçar / Tenden uçan candan rehber isterler”.⁶⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı [ö.1780], *Mârifetnâme* adlı eserinde canın ten kafesinde hüma kuşu gibi mahpus olduğunu, arif olanın beden kafesinden kurtulduğu için ölüme ‘merhaba’ diyeceğini kaydeder.⁶¹ Kendisi de memleketi Bursa’da, bir kafes türbe içinde yatmakta olan İsmail Hakkı Bursevî [ö.1725], insanın önce konuştuğunu, sonra bildiğini, sonra yürüdüğünü sonra da kafesini kırarak uçtuğunu kaydeder.⁶²

Osmanlı yazınında söz konusu ölüm metaforunun, genel olarak ölüm olayına işaret etmenin yanında, doğrudan belirli birinin ölümünü ifade etmek amacıyla da kullanıldığı görülür. Hatta bazı ifadeler kalıplaşmıştır. Örneğin, Bursalı İsmail Belîğ [ö.1729], Bursa’da ölmüş kişiler hakkında bir vefeyatname olan *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân* adlı eserinde, ruh kuşunun kafesten uçtuğunu bildiren “*murg-ı rûhu kafes-i bedenden...*” ifadesini tekrarlar kullanır.⁶³ İstanbul’da bir kafes türbede yatmakta olan Mehmed Emin Tokadî’nin [ö1745] öğrencisi, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi [ö.1788], hattat biyografilerini konu edindiği *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinde, birinin ölümünden bahsederken, “*Murg- ı rûhu kafes-i bedenden âzâd oldu*” gibi ‘murg-ı rûhu’ yani ‘ruh kuşu’ ile başlayan kalıplaşmış çeşitli ifadelere başvurur.⁶⁴

Kuşun kafesten uçmasıyla sembolize edilen ölüm metaforu, türbe ve kabir kitabelerine de yansır. Üsküdar Mihrimah Sultan Camii’ne bitişik Rüstem Paşa oğlu Osman Bey’in [ö.1576-1577] ayak taşında ruh kuşunun cennet bahçelerine uçacağı belirtilir; “*Murg-ı rûhu idicek bâğ-ı cinâna tayrân*”.⁶⁵ Şehzade Camii avlusunda yer alan İbrahim Paşa Türbesi’nde [ö.1603/1604] yer alan manzum kitabede paşanın ruhunun kanat çırparak uçtuğu, bu cennet misali türbenin ise bedeni için kabre dönüştüğü yazar; “*Murg-ı rûhu [ruh kuşu] âlem-i ulvîye pervâz eyleyip / Merkad oldu cismine bu türbe-i cennet-nişân*”.⁶⁶ Sultan I. Ahmed Türbesi kitabesinde, sultanın akdoğan misali temiz ruhunun göğe kanat çırpıtığı, kabrin ise temiz bedenine gönül açıcı bir yer olduğu bildirilir;

59 Uslu, 2022.

60 Ayverdi, 2005, 68.

61 Erzurumlu İbrahim Hakkı, 2016, 353.

62 İsmail Hakkı Bursevî, 2013, 31.

63 Kaplan, 2012, 57-80.

64 Bu kalıplardan bazıları: “*murg-ı rûhu makam-ı râhatü’l-ervâh-ı arşa pervâz*”, “*murg-ı rûhu kâlib-ı bedenini ihlâ eyle-*”, “*murg-ı ruhunu kafes-i cisminden âzâde eyle-*”, “*murg-ı rûhu kafes-i bedenden âzâd ol-*”, “*murg-ı rûhu bâl-güşây-ı burc-ı cennet ol-*”, “*murg-ı rûhu beldesinde pervâz-ı mele’-i a’lâ eyle-*”, “*murg-ı rûhu mahbes-i kafes-i tenden itlak ol-*”, “*murg-ı rûhu ni’am-ı behîst ile sîr ol-*”, “*murg-ı rûhu tayyâr-ı cennet ol-*”, “*murg-ı ruhunu kafes-i cisminden tecdid eyle-*” şeklindedir [Çimen, 2020, 461-500].

65 *İstanbul Türbe, Hazire ve Kabirleri*, 2019, 170.

66 Delibaş, 2016, 531.

“Şâhbâz-ı rûh-ı pâki arşa pervâz eyledi / Oldu cism-i pâkine bu merkad cây-ı dil-küşâ”.⁶⁷ Üsküdar’da Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin torunu Sadeddin Efendi’nin kızı Zübeyde Hanım’ın [ö.1741] şahidesinde “Kafes-i kabre konub uctu tutum firdevse” ifadesi yer alır.⁶⁸ Çeşitli kabirlerde, “Murg-ı ruhu oldu cennet bülbülü”, “Murg-ı cânı uçtu nâ-gâh Cennete”, “murg-ı ruhu ucmağa azmeyledi”, “Bozdu aşiyânım uctu murg-ı can”, “Bugün işte kafesten murg-ı ruhum uctu Firdevs’e”, “Murg-ı dil uçtu kafesten” gibi kalıplara rastlanır.⁶⁹ Bu kalıplaşmış ifadeler, günümüz Türkiye’sinde de çeşitli mezar taşlarında yer bulur. Örneğin, 1984 yılında vefat eden ünlü Türkolog İbrahim Kafesoğlu’nun mezar taşına “Kafesinden uçdu can kuşu Kafesoğlu’nun” mısraı ile tarih düşürülmüştür.⁷⁰

Ölüm metaforunun temsil bulduğu kabir ya da türbelerin tümü bu metaforu sembolize eden bir tasarım anlayışı ekseninde şekillenmemiştir. Ancak, ölüm metaforu, özellikle kuş kafesini andıran türbeler aracılığıyla vücut bulmuş görünmektedir.

Devasa Kuş Kafesleri: “Müşebbek âşiyân-ı tûtüyân-ı bâğ-ı cennettir”⁷¹

İstanbul, hatta Türkiye geneli ve Balkanlar’da çeşitli mezarlık ve hazirelerde kimi tek bir kabir kimi ise birden fazla kabri içine alacak şekilde düzenlenmiş onlarca devasa kuş kafesi biçiminde açık türbe yer alır. Devasa kuş kafeslerinin, ölümü kuşun kafesten ayrılması olarak sembolize eden geleneksel metaforu somutlaştırdığı ve ruhun terk ettiği bedeni simgelediği söylenebilir. Çoğunlukla demir ızgaralardan müteşekkil bu mezar anıtları boyutları ve özellikle kabrin bakımı için içeriye açılan kilit altına alınmış kapıları ile müstakil birer türbedir. Diğer bir deyişle, kuş kafesi, yapısallaşmış ve tasarımı şekillendirerek mimari ölçekte temsil bulmuştur. Tasarımı şekillendiren geleneksel ölüm metaforundan habersiz sıradan bir göz dahi oldukça tanıdık olan objenin sıra dışı boyutlarda temsiline karşın bu yapıları birer kuş kafesi olarak tanımlamakta zorlanmaz. Örneğin, İngiliz coğrafyacı Henry Fanshawe Tozer [ö.1916], Yanya kentinde bulunan Tepedelenli Ali Paşa’nın [ö.1822] gövdesine ev sahipliği yapan kafes türbeyi rahatlıkla büyük bir kuş kafesine benzeterek tarifler.⁷²

İstanbul’da yalnızca demir ızgaralardan müteşekkil kafes türbelerin dikkat çekici örnekleri arasında Fatih’te Mehmed Emin Tokadî [1745], Selahaddin Uşşakî [1782], Şeyh Seyyid Mehmed Ziyâd Efendi [1791], Adilşah Kadın [1803], Çifte Sultanlar Türbesi [1813]; Üsküdar’da Selami Baba [1691], Ali Behçet Efendi [1822], Yusuf Rıza Efendi [1827], Şeyh Osman Şems Efendi [1861], Fenaî Ali Efendi Camii avlusunda Şemi’nur Hanım [1863], Dağıstanî Cemaleddin Efendi [1866], Kaygusuz Baba [1873],

67 Delibaş, 2016, 537.

68 Haskan, 2001, 614-615.

69 Berk, 2016.

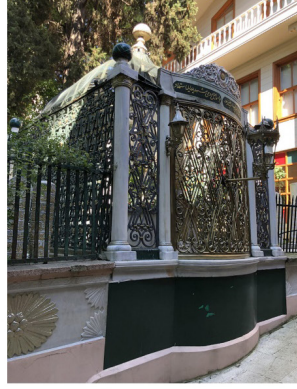
70 Yakıt, 1999, 416. [Güncel başka bir örnek İzmir Karşıyaka Mezarlığı’nda bulunan 1976 yılında vefat eden Şakir Lale’ye ait üzerinde “Ben kıymetli bir kuş idim, uçtu gittim yuvamdan, ecel ayırdı beni, anam ile babamdan” şeklindeki mezar taşıdır (Doğan, 1999, 175.)]

71 Çifte Sultanlar Türbesi Kitabesi.

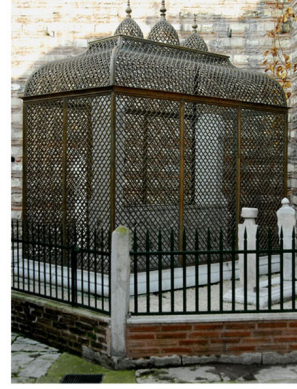
72 Tozer, 1869, 193; Ateş, 2019, 112.

Mehmed Emin Tokadı Türbesi

Şeyh İsmail Rumi Türbesi

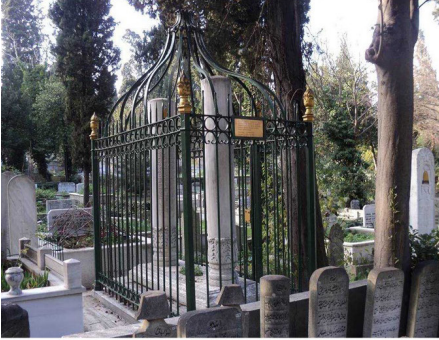
Adilşah Kadın Türbesi

Ali Behçet Efendi Türbesi

Dağıstani Cemaledin Efendi Türbesi

Osman Şems Efendi Türbesi

Şeyh Seyyid Mehmed Ziyad Efendi Türbesi

Fotoğraf 8. İstanbul'da kafes türbe örnekleri

Aziz Mahmud Hüdayî haziresinde Şeyh Mehmed İzzî [1919] türbeleri; Beyoğlu'nda Şeyh İsmail Rumî [1631] Türbesi; Eyüp'te Hatuniye Tekkesi Haziresi'nde Hacı Hüsameddin Efendi [1864] ve Mihrişah Valide Sultan Türbesi yanında Mehmed Emin Rauf Paşa Türbesi [1860] bulunmaktadır (Fot. 8).

Söz konusu örnekler arasında, kafes türbeler ile kuş kafesleri arasında kurulan sembolik bağın doğrudan kitabeğe yansıdığı, metaforun kitabe aracılığıyla ilan edildiği özel bir örnek dikkat çeker: Çifte Sultanlar Türbesi. *Sümbül Efendi Camii haziresinde yer alan Çifte Sultanlar Türbesi*, Hz. Hüseyin'in kızları seyyide Fatma ve Sakine hanımların medfun bulduklarına inanılarak 1813 yılında Sultan II. Mahmud'un emriyle düzenlenmiştir.⁷³ Türbenin manzum kitabesinde “*Kafes yâhut tehîdir sanma etrâfında bu câyn / Müşebbek âşiyân-ı tûtiyân-ı bâğ-ı cennettir*” şeklindeki beyit yer alır.⁷⁴ ‘Bu yerin boş bir kafes olduğunu sanma, bu şebekeli kuş kafesi cennet kuşlarının yuvasıdır’ anlamına gelen ve kafes türbeyi, doğrudan içinde cennet kuşlarının bulunduğu şebekeli bir kuş yuvası ile özdeşleştiren bu beyit, adet kafes türbelerin geleneksel ölüm metaforu çerçevesinde kuş kafeslerinden esinlenilerek kurgulandığını ilan eder (Fot. 9).

Fotoğraf 9.
Çifte Sultanlar
Türbesi (F. Yasin
Köroğlu).

Açık Türbeler: “Makberem Üsküdar’da ve ol Divitçizade’ye karib olub üzerime türbe ve üzeri açık müşebbek ola”⁷⁵

XVII. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyıl ortalarına kadar yaklaşık bir yüzyıllık dönemde, Osmanlı türbe mimarisine, hanedan, rical ve toplum üzerinde katı dini görüşleri ile oldukça etkili olan Vanî Mehmed Efendi [ö.1685], öğrencisi ve damadı Şeyhülislam Feyzullah Efendi [ö.1703] ile daha sonra şeyhülislam olan iki oğlu Mustafa [ö.1745] ve Murtaza [ö.1758] Efendilerin görüşleri yön vermiştir. İbn Teymiye [ö.1328] ve İmam

73 *İstanbul Türbe, Hazire ve Kabirleri*, Fatih, 2019, 739.

74 Delibaş, 2016, 575.

75 Gülnuş Emetullah Valide Sultan [TSKM E. 3941/1-2’den aktaran Berksan, 1998, 21].

Birgivi [ö.1573] gibi din bilginlerinin, mezarların anıtsallaştırılması ile türbe ve kabir ziyaretlerinde gerçekleştirilen geleneksel pratiklerin bid'at,⁷⁶ yani din dışı uygulamalar olduğu yönündeki görüşleri XVII. yüzyılda Kadızâdeliler aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmış, IV. Mehmed [ö.1693] ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın [ö.1676] çok değer verdiği Vanî Mehmed Efendi eliyle geniş kabul görmüştür.⁷⁷

Dinen yasak olduğu için kabrinin üzerine bina inşa edilmemesini vasiyet eden İmam Birgivi'ye göre⁷⁸ mevcut kabirlerin üzerini örten mevcut kubbeler dahi yıkılmalıdır.⁷⁹ Nitekim, kabir ve türbeler hakkında benzer bir yaklaşım ortaya koyan Selefî İslam görüşünün kuramcılarında İbn Teymiyye'nin fikirlerinden beslenen ve türbe-kabir ziyaretinin çeşitli ritüel ve pratiklerini şirk Vehhâbiliği benimseyen Suud hanedanı,⁸⁰ Mekke ve Medine'de, Hz. Muhammed'in yakınları ve sahabelerin gömülü olduğu Cennet'ül Muallâ ve Cennet'ül Baki mezarlıklarındaki türbe ve kabirleri yıktırmıştır.⁸¹ Vanî Mehmed Efendi de ziyaretgâh hâline gelen türbe ve kabirlerde ölüyü kültleşiren davranışlar sergileyenlerin dinden çıkacağını, hatta bu yönde davranışlar sergileyenlerin katlinin vacib olduğu yönünde fetvalar vermiş,⁸² bazı türbeleri ise IV. Mehmed'i kışkırtarak yıktırmıştır.⁸³

Geleneksel türbe mimarisinin terk edildiği bu dönemde kubbeli türbelerin yerini açık türbeler almış, kubbelerin yerini kubbe formu verilmiş demir ızgaralar almıştır.⁸⁴ *Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin kubbesinin yıkımı ile başlayan yeni türbe tercihi*,⁸⁵ İstanbul'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa [1683], Amcazâde Hüseyin Paşa [1702], Lebib Hanım [1762], Rağıp Paşa [1763], Nevşehirli Damat İbrahim Paşa [1730] türbeleri, Üsküdar'da Gülnuş Sultan Türbesi [1715], İzmirli Ali Paşa Türbesi [1721], Fatma Hanım Sultan Türbesi [1727] ve Feyzullah Efendi'nin torunu Zübeyde Hanım Türbesi [Sadettin Efendi Sebili] [1741] gibi yapıları biçimlendirmiştir.⁸⁶ Yeni türbe tercihi elbette başkent ile sınırlı kalmamış; farklı bölgelerde muhtelif örnekler aracılığıyla temsil bulmuştur. Örneğin, Diyarbakır'da Vanî Mehmed Efendi'nin torunu Feyzullah Efendi'nin kızı Köprülü

76 Bi'dat hakkında: Pakalın, 1993, 231-233; Uludağ, 2012, 76.

77 Keskin, 2020a, 51-98.

78 İmâm Birgivi-Ahmed Kadızâde, 2017, 297-303.

79 İmâm Birgivi, 2015, 99-107.

80 Selefîlik hakkında; İşcan, 2014. İbn Teymiyye hakkında: Ben Cheneb, t.y., 825-829. Muhammed bin Abdulvehhâb'ın görüşleri ekseninde şekillenen Vehhabilik için: Peskes and Ende, t.y., 39-47.

81 Fayda, 1993a, 387; Fayda 1993b, 388.

82 Vanî Mehmed Efendi, *Fetâvâ*, [Millî Kütüphane, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 322], 42a-42b ve 31b-32a'dan naklen: Köse, *The Fatwa* 2015, 80 [d.n. 181] ve 82 [d.n. 187].

83 Abdurrahman Abdi Paşa, 2008, 267-268; Raşid Mehmed Efendi-Çelebizâde İsmail Efendi, 2013, 88; Keskin ve Sağ, 2022, 222-233.

84 Çam, 1999, 68; Keskin, 2020a, 51-98.

85 Keskin, 2020b, 13-15. [Türbenin kubbesinin yıktırıldığını bildiren görgü tanıkları: Wheler (in company of Dr. Spon of Lyons), 1682, 182-183; Spon & Wheler, 1724, 143-144. Ayrıca; Hasluck, 1929, 254.]

86 Keskin, 2020a, 51-98.

Abdullah Paşa'nın eşi Zübeyde Hanım Türbesi [1719], Erzurum'da Mahmud Paşa Türbesi [1767], Kırım Bahçesaray'da II. Mengli Giray Türbesi [1739],⁸⁷ Mostar'da Şeyh Yuyi [Şejh Jujo/Mustafa Efendi Ejubovic] [1707] ve Mehmed Kreho Ağa [1761], Travnik'te Muhsinzâde Abdullah Paşa [1749], Perişan Mustafa Paşa, Şeyh Mehmed [1780] ve Silahdar Abdullah Paşa [1785] türbeleri, Donji Vakuf'ta [Vakf-ı Kebir] Miralem Mehmed Paşa Türbesi [1801], Vişegrad'da Sijercic Türbesi ve İşkodra'da Buşatlı Mehmed Paşa Türbesi [1773] de açık türbeler olarak düzenlenmiştir.⁸⁸ Bu yapıların çoğunluğunun mermer sütunlar ya da payeler üzerine oturan kubbe formlu demir ızgaralar ile örtülü iken bir kısmı ise şebekeli geniş pencereler aracılığıyla şeffaflaşmış duvarlarla çevrili küçük dörtgen planlı üstü tümüyle açık yapılar şeklinde tasarlandığı görülmektedir (**Fot. 10**).

Kagir taşıyıcılı açık türbeler arasında en dikkat çekicisi, 6 Kasım 1715 tarihinde vefat eden Gülnuş Emetullah Valide Sultan'ın türbesidir. IV. Mehmed'in hasekisi, II. Mustafa ve III. Ahmed'in validesi olan Gülnuş Sultan'ın⁸⁹ lahidini kuşatan, kubbe biçiminde şekillendirilmiş demir ızgaralarla örtülü, birbirine demir şebekelerle doldurulmuş kemerli açıklıklar aracılığıyla bağlanan sekiz mermer sütundan müteşekkil açık türbesi,⁹⁰ "Makberem Üsküdar'da ve ol Divitçizade'ye karib olub üzerime türbe ve üzeri açık müşebbek ola" yönündeki 1707/1708 tarihli vasiyeti uyarınca inşa edilmiştir (**Fot. 11-12**).⁹¹

Gülnuş Sultan'ın vasiyetini şekillendirenin de Vanî Mehmed Efendi ve Feyzullah Efendi'nin görüşleri olduğu anlaşılmaktadır. Gülnuş Sultan'ın, oğlu II. Mustafa'nın hocası Feyzullah Efendi'nin görüşlerine fazlasıyla kıymet vermediği kaynaklara yansımaktadır.⁹² Dönemin görgü tanıklarından Balatlı Georg, Feyzullah Efendi'nin Sultan II. Mustafa ile validesi Gülnuş Sultan'ı kendisine bağladığını bildirirken⁹³ İngiliz elçisi Sir Robert Sutton, Feyzullah Efendi'nin Valide Sultan'ı idare etmenin bir yolunu bulduğunu ve ikisinin birlikte hareket ettiği yönündeki gözlemini kaydeder.⁹⁴

Türbe karşıtı görüşlerin etki veya dayatmasıyla şekillenmiş olsa da açık türbe, plan biçimlenişi, kütle ve hacim bakımından kurşun kaplı kubbeler ile örtülü, masif beden duvarları ile çevrili geleneksel Osmanlı türbe mimarisinin kimi prensiplerini sürdürür. Ancak, açık türbeyi bir kuş kafesi olarak karakterize eden Tanpınar'ın romantize ettiği gibi, geleneklerin çözülmeye başladığı bir dönemde kıvamını bulan çocuksu bir natüralizmin ürünüdür.⁹⁵ Gülnuş Sultan'ın, baş ve ayak şahideleri tavus kuşunun kanatlarını andıran yelpaze şeklindeki yarım daire kavsaralar ile bezenmiş lahidinin kafesteki bir kuş gibi

87 II. Mengli Giray Türbesi için: Kırımlı ve Kañçal-Ferrari, 2016, 326.

88 Balkanlar'daki açık türbeler için: Kılıcı, 2010, 91-142.

89 Uluçay, 1980, 65-67.

90 Önkal, 1992, 211-212; Konyalı, 1976, 389.

91 TSKM E. 3941/1-2'den aktaran Berksan, 1998, 21.

92 *İpşirli* Argıt, 2014, 89-112.

93 Andreasyan 1960, 48.

94 Setton, 1991, 413-414.

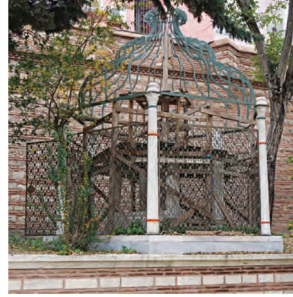
95 Tanpınar, 1995, 42.

Köprülü Mehmed Paşa Türbesi

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Türbesi

Lebibe Hanım Türbesi

Fatma Hanım Sultan Türbesi

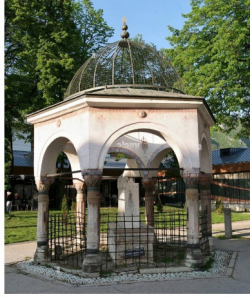
Ragıp Paşa Türbesi

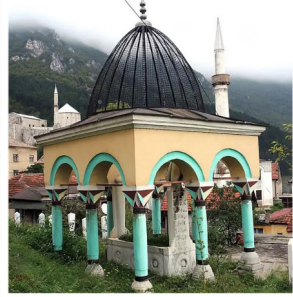
II. Mengli Giray Han Türbesi

Perişan Mustafa Paşa Türbesi

Silahdar Abdullah Paşa Türbesi

Muhsinzâde Abdullah Paşa Türbesi

Şeyh Yuyi Türbesi

Miralem Mehmed Paşa Türbesi

Şeyh Mehmed Türbesi

Fotoğraf 10. Kafes ile örtülü kağıt açık türbeler

Fotoğraf 11.
Gülnuş Emetullah Valide
Sultan Türbesi, Üsküdar
(Abdullah Freres).

kanatlarını açtığı türbe, adeta kuş yerine insan boyutlarına oranlanmış devasa bir kuş kafesi gibi görünmektedir. Nitekim, hayatta iken düzenlediği vakfiyelerden birinde ölümü tanımlamak için ‘Nihayetinde ruh kuşları ebedi dünyaya uçmuştur’ anlamına gelen “*âkıbetü’l-emr murg-ı ruhları âlem-i bekâya pervâz itmişdir*”⁹⁶ ifadesini kullanan Gülnuş Sultan’ın, ruhu bir kuş olarak tasavvur ettiği anlaşılmaktadır. Gülnuş Sultan’ın türbenin nasıl olması gerektiğini tarifleyen vasiyetine göre şekillenen tasarım, ruhu kuş, kafesi ise ölü bedenle ilişkilendiren kavramsal metafor üzerine temellenmekte; bir obje olan kuş kafesini mimari ölçüğe taşımakta; soyut alegoriyi mimariye dökerek somutlaştırmakta ve anlamı form eliyle sergilemektedir. Çeşitli akademik yayınlarda kuş kafesine benzerliği vurgulanan,⁹⁷ gezi rehberlerinde⁹⁸ ve gezi içerikli sosyal medya platformlarında yerli-yabancı ziyaretçiler tarafından devasa bir kuş kafesi olarak yorumlanan türbe⁹⁹ ölümü sıra dışı bir ifadeyle işlemektedir.

96 VGMA defter no: 1640’tan naklen Özgüleş, 2013, 554.

97 Doğanay, 1999, 109.

98 Schneider, 1975, 242; Brosnahan, Yale and Plunkett, 1985, 120; Ayliffe, 1991, 134; Dubin, Ayliffe, Gawthrop, 1997, 151; Richardson, 2012, 143.

99 Örneğin, Tripadvisor adlı internet platformunda, Aralık 2018’de Üsküdar’da bulunan İsveçli ‘kattulus’ takma adını kullanan bir ziyaretçi türbeyi “büyük bir kuş kafesi” olarak betimlemektedir. (Bk. Tripadvisor, 2023)

Fotoğraf 12. Gülnuş Emetullah Valide Sultan Türbesi, Üsküdar.

Kuş Kafesinden Kuşevine: “görmez misin ki, göklerde ve yerde olanlar, havada kanatlarını açarak süzülen kuşlar Allah’ı tesbih ederler”¹⁰⁰

Osmanlılar, bir ölçek oyunu yaparak gündelik bir obje olan kuş kafesini büyüterek türbe ve kabirlere uyarlamış; böylece cenazeleri devasa kuş kafesleri içine alarak yaygın kabul gördüğü anlaşılan bedenin kafes, ruhun kuş olarak tasavvur edildiği soyut alegoriyi mimariye aktararak somutlaştırmış gibi görünmektedir. Kuş kafesi biçimindeki türbeler, ölümlü bedeni simgeler iken kafesten kurtularak sonsuzluğa uçan ruh ise bambaşka bir şekilde ifadesini bulur.

Feridüddin Attâr’ın *Mantku’-ı Tayr* adlı eserinin resimli nüshalarında, babasının cenazesi sırasında matem tutan bir delikanlının tasvir edildiği sahnede kabrin başında bir ağaç, ağacın dallarında ise çeşitli kuşlar ve bir kuş kafesi görülür (**Fot. 13**). Tawfık Da’adli, kapısı açık kafesin, beden kafesinden ayrılan ruhun yani kuşun gireceği öte dünyaya açılan bir geçidi simgelediği yorumunu yapar iken¹⁰¹ Milstein ise kafesin çevresindeki kuşların, ölümden sonra bedenden ayrılan ruhları simgeleyen bir metafor olduğunu söyler.¹⁰²

Osmanlı türbe ve kabirlerini kucaklayan kafesler de benzer bir metaforun ürünü olarak beden burada olduğunu işaret etmekte, diğer bir deyişle bedeni simgelemektedir. Beden-kafes metaforunun, devasa kuş kafesleri ile kurulum iken ruh-kuş metaforu ise özellikle dini ve kamusal yapıların cephelerini süsleyen kuşevleri ile karşılığını bulduğu yorumu yapılabilir. Bu bakımdan, kuşların ölümden sonra bedenden ayrılan ruhlar olduğuna yönelik metaforun bir yansıması gibi görünen minyatür ev, köşk, saray ve cami biçimindeki kuşevlerinin, kuş donundaki ruhun beden kafesinden kurtularak geçici dünyadan kalıcı âleme geçişini sembolize ettiği söylenebilir.

100 *Kur’an-ı Kerim*, 24/41.

101 Tawfık Da’adli, 2018, 63.

102 Milstein, 1979, 363.

Fotoğraf 13. Resimli *Mantuku'-'Tayr* nüshalarında kabir-kuş kafesi ilişkisi (üstteki resim: New York Metropolitan Museum, no.63.210.35 / Alttaki resim: The Walters Art Musesum, no.W.678.A.)

Edmondo de Amicis, Türklerin çok sevip korudukları her cinsten sayısız kuş sayesinde İstanbul'un kendine has bir neşesi olduğunu gözlemlemiştir.¹⁰³ Mikromimarlık ürünü kuşevleri, elbette Osmanlı toplumunda kuşlara verilen önemin bir göstergesiydi.¹⁰⁴

103 Edmondo de Amicis, 2003, 43.

104 Gruber, 2021.

Osmanlı mimarlığında kuşların barınması için yapı duvarları içinde oluşturulan oyukların ilk örnekleri XV. yüzyıl başlarına kadar gidiyor olsa da yapının duvarları dışına çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilmiş, minyatür yapılar biçimindeki eklenti kuşevleri XVII. yüzyıl ortalarından itibaren kafes türbeler ile aynı dönemde ortaya çıkar. XVII. yüzyılda Yeni Cami ile başlayan eklenti kuşevlerinin, minyatür köşk, saray veya cami şeklindeki incelikli örnekleri XVIII. yüzyılla birlikte yaygınlaşır, tabiri caizse moda olur.¹⁰⁵ XVIII. yüzyıl başında, kuşevlerinin Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından inşa ettirilen medrese [Millet Kütüphanesi] barındırdığı çok sayıda incelikli kuşevi ile bu modanın öncül örneklerindedir.

Küçük ölçekli mimari model ya da maket olarak nitelendirilebilecek kuşevleri belirli bir yapıyı tasvir etmezler.¹⁰⁶ Malik Aksel, Türk mimarlarının gerçek mimari yapıtlarda uygulamaya cesaret edemedikleri, mimarının ulaşmayacağı fantezilerini gerçekleştirdikleri küçük eserler olarak tanımladığı kuş evlerinin ‘en güzelleri’nin Gülnuş Emetullah Sultan adına inşa edilen Yeni Valide Camii’nde bulunduğunu kaydeder.¹⁰⁷ Gerçekten, bu yapıda kuşevlerine ayrı bir önem verildiği anlaşılır. Nitekim yapı adeta bir kuşevi seçkisi sunmaktadır. Cami, çeşitli yerlerine dağılmış çok sayıda kuşevi ile en fazla kuşevi bulunun yapı olmanın yanında, İstanbul’da günümüze kadar ulaşan yaklaşık yüz kadar kuşevinden en itinalı ve karakteristik örneklerini barındırır.¹⁰⁸ Özellikle batı cephesinin üst kısmında ve revaklı avlunun ana girişinin solunda bulunan çıkma şeklindeki incelikle işlenmiş en büyük iki büyük kuşevi, ikişer minareli tasarımlarıyla selatin camilerini andırmaktadır. Bu kuş evleri belki de doğrudan Yeni Valide Camii’nin kendisini simgeler (Fot. 14).

Fotoğraf 14. Yeni Valide Camii’nde (1710) minareli kuşevleri.

105 Barışta, 2000, 319; Müderrisoğlu, 2010, 151.

106 Tanman, 2010, 177.

107 Malik Aksel, 2010, 124-127.

108 Neftçi, 2010, 62-71.

Hız. Muhammed, “*Kim Allah için bir mescid yaparsa, bu mescid bir kuş kafesi kadar da olsa, Allah o kimseye cennette bir köşk yapar*”¹⁰⁹ şeklindeki bir hadisi ile ibadethane yapmanın önemine dikkat çekmektedir. Nûr Suresi’nde, ibadet eden canlıların yalnızca insanlar değil, tüm canlılar olduğu ve gökyüzünde uçan kuşların da sürekli Tanrı’yı andıkları bildirilir; “*görmez misin ki, göklerde ve yerde olanlar, havada kanatlarını açarak süzülen kuşlar Allah’ı tesbih ederler*”.¹¹⁰ Hız. Muhammed’in ilgili hadisinde sözünü ettiği kuş kafesi kadar küçük olan bu camiler, Nûr Suresi’nde Allah’ı tesbih ettikleri bildirilen kuşların ibadet etmesi için yapılmışa benzer.

Kuşlara barınma olanağı sunan ikisi selatin camisini andıran, cumbalı köşkler ve konutlar şeklindeki kuşevleri adeta kuşlar için tasarlanmış minyatür bir Osmanlı kentini çağrıştırmakta; devasa bir kuş kafesinin bulunduğu külliye her nevi kuşun uğrak yeri hâline getirmektedir. Gülnuş Sultan, belki de külliye çevresini mesken tutan kuşlardan birinin kendi ruhu olacağını ummuştur. Bu kuşlardan biri de belki, türbesinin yanındaki hazirede bulunan kabir şahidesinde “*Kuş gibi uçdu kafesden ol melek. İtdi fîrdevsi münevver haşre dek. Silahşör-i hassadan merhum Hekim Osman Beg’in kerimesi mât’unen vefat iden şerife Fatima Hüsna Hanım ruhiyçün Fatıha. Fi 20 Za sene 1234 [10 Eylül 1819]*”¹¹¹ ifadesi bulunan Fatima Hüsna Hanım’ın ruhu olacaktı. Kuş şeklindeki ruhların kendileri için tasarlanmış köşklere yerleştikleri, camilerde ibadet ettikleri külliye böylece bir cennet bahçesine dönüşecekti.

Kuş kafesinin büyüülerek mimari ölçüğe taşınması ve cami, saray, köşk gibi mimari yapıların küçültülerek kuşların kullanımına sunulması ile kafesin beden, ruhun ise kuş olarak tasavvur edildiği soyut metafor böylece Yeni Valide Camii kuş evleri ve Gülnuş Sultan’ın açık türbesi aracılığıyla tümüyle somutlaştırılmış gibi görünmektedir.

Sonuç: “Göreceğim bir boş kafes / Ceset kalmış, çıkmış nefes”¹¹²

XVII. yüzyıl ortalarından itibaren kubbe ile örtülü geleneksel türbeler terk edilirken kubbenin yerini demir kafesler, hatta türbelerin yerine doğrudan kafes içine alınmış kabirler, diğer bir deyişle kafes türbeler almaya başlamıştır. Kadızadeli tarafından şekillendirilen ve özünde, ölüye kutsiyet atayarak kültleştirilen anıtsal mezar yapılarının İslam anlayışına uygun olmadığı yönündeki görüşlere dayanan dini motivasyonlar eşliğinde terk edilen kagir türbelere nazaran çok daha ekonomik bir çözüm sunan yeni gömüt mimarisinin sembolik temeli ile ilham kaynağının Türk ve İslam kültüründe mitoloji, edebiyat ve tasavvufta çeşitli referansları bulunan, halk arasında popülerliğini hiç kaybetmeyen beden kafes, ruhun ise kuş olarak imgeleştirildiği geleneksel metafor olduğu ileri sürülebilir. Sümbül Efendi Camii avlusunda yer alan kafes şeklindeki Çifte Sultanlar Türbesi’nde bulunan “*Kafes yâhut tehîdir sanma etrâfında bu câyn / Müşebbek âşiyân-ı tûtîyân-ı bâğ-ı cennettir*” şeklindeki dikkat çekici beyit, adeta tasarıma ilham kaynağı

109 İmâm Gazâlî, 2023, 172.

110 *Kur’an-ı Kerim*, 24/41.

111 Kalafat, 2011, 108.

112 Osman Yüksel Serdengeçti [Sarı, 2016, 91].

olan ölüm metaforunun kafes türbeler aracılığıyla gömüt mimarisine aktarıldığını ilan eder. Ölüm metaforunun en güçlü şekilde ifade bulduğu örneklerden biri olan Gülnuş Emetullah Valide Sultan'ın kuş kafesinden ilham aldığı anlaşılan açık türbesi ve camiye süsleyen kuşevleri, beden-kafes, ruh-kuş alegorisinin işlendiği simgesel tasarım yaklaşımının en güçlü örneği olduğu söylenebilir. Anlam ya da işlevin heykelsileşmiş, simgesel bir form ile doğrudan sunulduğu, mimari tasarımın bir ikon içine yedirilerek yapısal anlamın o imge üzerinden kurulduğu bu tasarım yaklaşımı, insanın aşına olduğu bir objenin alışlagelmiş boyutlarının çok daha büyük ya da küçük ölçekli bir replikasına karşı duyduğu istemsiz ilgiye hitap etmektedir.¹¹³

113 Bu tasarım yaklaşımının bir bakıma, Post-modernist mimarlığın kuramcılarından Robert Venturi, *Las Vegas'ın Öğrettikleri* adlı kitabında betimlediği, yapı ile heykel arasında bir çizgide yer alan, yapının işlev ya da anlamının doğrudan mimarlık dışı bir nesneyi yapısal form olarak tercih edilmesiyle oluşan bir taklitçi mimarlık tipolojisi ile yakınlık göstermektedir. Söz konusu tipoloji için: Venturi, Brown, Izenour, 1977, 87-89.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Abdi Paşa (2008). *Vekâyi'-Nâme [Osmanlı Tarihi (1648-1682)], Tahlil ve Metin*. F. Ç. Derin (Haz.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Aksel, M. (2010). İstanbul Mîmârîsinde Kuşevleri. M. Aycı (Ed.), *'Şefkat Estetiği' Kuşevleri*, 87-140, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Andreasyan, H. (1960). Balatlı Georg'a göre Edirne Vakası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XV, 47-74.
- Ateş, A. (2019). Seyyahlara Göre 19. Yüzyılda Yanya/İoannina ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri. Y. Cingöz (Ed.), *Mübadil Kentler: Türkçe Konuşan Rum Ortodokslar*, 102-131, İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul.
- Aşık Paşa (2000). *Garib-Nâme*. K. Yavuz (Haz.). İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Ayliffe, R. (1991). *The Real Guide, Turkey*. New York: Prentice Hall Press.
- Ayverdi, E. H. (1981). *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri, Yugoslavya*. II. Cild, 3. Kitap. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Ayverdi, İ. (2005). *Asırlar boyu târihî seyri içinde misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Balaban, T. (2017). Anadolu Türk Efsanelerinde Kuşlar ve Uçmak. E. Gürsoy Naskali ve A. Şeker (Ed.), *Kuşlar Kitabı*, 121-194, İstanbul: Kitabevi.
- Baltrusis, S. (2022). *Ghosts of the American Revolution*. Lanham, MD: The Rowman and Littlefield Publishing.
- Barişta, H. Ö. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul'undan Kuşevleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Bekar, B. (2017). Türklerde Kuşlarla İlgili İnanışlar. E. Gürsoy Naskali ve A. Şeker (Ed.), *Kuşlar Kitabı*, 41-78, İstanbul: Kitabevi.
- Bektaş, C. (2003). *Kuş Evleri, Bird-houses*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Ben Cheneb, M. (t.y.) İbn Teymiye, İslam Ansiklopedisi (C. 5/2, 825-829) Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Berk, S. (2016). *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları, Zamanı Aşan Taşlar*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayını.
- Berksan, E. (1998). *II. Mustafa ve III. Ahmet'in Valideleri Emetullah Gülnuş Sultan ve Vakıfları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

- Biçici, K. (2018). Mimari Tasvirli Turgutlu Mezar Taşlarının Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. *TAC Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi* 10, 40-49.
- Brosnahan, T., Yale, P. ve Plunkett, R. (1985). *Turkey: a Lonely Planet travel survival kit*. Hawthorn: Loneyl Planet Publications.
- Bor, A. (2020). *İslâm'da Hayvan Hakları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cumhuriyet* (2022). Bergen'e mezarda biler rahat yok! Halis Serbest'in tehditleri nedeniyle kabristanı 'kafes'le korunuyor. Erişim tarihi: 28.07.2023: <https://www.cumhuriyet.com.tr/yasam/bergene-mezarda-bile-rahata-yok-halis-serbestin-tehditleri-nedeniyle-kabristan-kafesle-korunuyor-1913218>
- Çal, H. (2011). Erzincan İlçesi Çayırılı İlçesi Mezarlarında Kuş Motifi, *Milli Folklor*, 89, 220-239.
- Çam, N. (1999). Türk Mezar Ve Türbelerinin Özellikleri İle İlgili Bazı Düşünceler. *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, 63-71, 18-20 Aralık 1998, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
- Çimen, F. (2020). Müstakimzâde'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* Adlı Eserinde Ölümün İfade Ediliş Biçimleri. M. Yılmaz ve A. Aksu (Ed.), 461-500. *Cemal Aksu Armağanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dinî ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (1999) Kurgan ve Çadır (Yurt)'dan Kümbet ve Türbeye Geçiş. *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, 47-62, 18-20 Aralık 1998, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
- Da'adli, T. (2018). *Esoteric Images: Decoding the Late Herat School of Painting*. Leiden: Brill.
- Dalkılıç, M. (2012). *İslâm Mezheplerinde Ruh*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Danık, E. (1990). *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Daş, E. (1996). Çeşme Mezarlığı'ndaki Mimari Tasvirli Mezar Taşları. *Sanat Tarihi Dergisi* 8, 21-32.

- de Amicis, E. (1981). *İstanbul 1874*. B. Akyavaş (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Delibaş, N. (2016). *Kitabelerin Kitabı*, Fatih İlçesi Türk-İslam Devri Kitabeler Envanteri. İstanbul: Fatih Belediyesi.
- Doğan, İ. (1999). Günümüz Türkiye'sinde Mezar Taşlarının Dili. *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, 160-190, 18-20 Aralık 1998, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
- Doğanay, A. (1999). Sultan II. Murad'ın Vasiyetnamesinin Mezar Mimarimize Te'siri. *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, 99-113, 18-20 Aralık 1998, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
- Dubin, M., Ayliffe, R. ve Gawthrop, J. (1997). *The Rough Guide to Turkey*. New York: Rough Guides.
- Düzenli, H. İ. (2015). İstanbul Türbeleri. C. Yılmaz (Ed.). *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* 8, 428-449, İstanbul: TDV İSAM & İBB Kültür A.Ş.
- Ersoylu, H. (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı (2016). *Marifetnâme*. C. Zengin ve O. Zengin (Haz.). İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zıllî (2002). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. S. A. Kahraman, vd. (Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, S. (1996). Anadolu'da tasvirli Türk mezar taşları hakkında bir araştırma. *Reşit Rahmeti Arat İçin*, 208-223, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Farid ud-din Attar (1984). *The Conference of Birds*. A. Darbani and D. Davis (Tra.). London: Penguin Books, London.
- Fayda, M. (1993a). Cennetü'l Bakî. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 7, 387) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Fayda, M. (1993b). Cennetü'l Muallâ. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 7, 388) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gölpınarlı, A. (2016). *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî, Vilâyet-Nâme*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.

- Gruber, C. (2021). Like Hearts of Birds: Ottoman Avian Microarchitecture in the Eighteenth Century, *Journal18*, 11, The Architectural Reference, <https://www.journal18.org/5689>, Erişim tarihi: 06.06.2023.
- Haskan, M. N. (2001). *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 2. İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Hasluck, F. W. (1929). *Christianity and Islam under the Sultans*, vol. I. M. M. Hasluck (Ed.). Oxford: Clarendon Press.
- Hillenbrand, R. (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. Ç. Kafesçioğlu (Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Jones, F. (2013). The Caged Bird in Roman Life and Poetry; Metaphor, Cognition, and Value, *Syllecta Classica* 24, 105-123.
- İbn Mâce, *Zühd*.
- İbrâhîm Hâs Halvetî (2017). *Erenler Kitabı-Tezkiretü'l-Hâs*. M. Tatçı, M. Yıldız ve Yasin Şen (Haz.). İstanbul: H Yayınları.
- İmâm Birgivî (2015). *Bid'at ve Müstehâb*, Kabir Ziyaretleri. M. el-Humeyyis ve Muhammed Beşir (Çev.). İstanbul: Guraba Yayıncılık.
- İmâm Birgivî, Ahmed Kadızâde (2017). *Birgivî Vasiyetnâmesi Kadızâde Şerhi (Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye)*. F. Meyan (Sad.). İstanbul: Bedir Yayınları.
- İmâm Gazâlî (2023). *İhyâ-u Ulûmi'd din*, 4. Cilt. İstanbul: Lamure Kitap.
- İşşirli Argıt, B. (2014). *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İsmail Hakkı Bursevî (2013). *Rûhu'l Beyân fî Tefsiri'l-Kurân*, 16. Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları.
- İstanbul Türbe, Hazire ve Kabirleri*, Fatih (2019). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi/İstanbul Şehir Üniversitesi.
- İstanbul Türbe, Hazire ve Kabirleri*, Üsküdar (2019). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi/İstanbul Şehir Üniversitesi.
- İşcan, M. Z. (2014). *Selefilik, İslami Köktencilik'in Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kalafat, M. (2011). *Gülnuş Emetullah Sultan'ın Baniliği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Kammen, M. (2009). *Digging up the Dead: a history of Notable American Reburials*. Chicago&London: University of Chicago Press.
- Kaplan, M. (2012). Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'da Vefatlara Düşülen Notlar. *Turkish Studies* 7/1, 57-80.

- Karamağaralı, B. (1999). Kültür Tarihimiz Bakımından Mezar Taşlarının Önemi ve İkonografisi. *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, 18-20 Aralık 1998, 33-46, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
- Keskin, M. Ç. (2020a). ‘Üzerime bir kubbe ve âsâr binâlar etmen’: Osmanlı Mimarlığında Açık Türbe Modası (1661-1763). *Osmanlı Araştırmaları* 55, 51-98.
- Keskin, M. Ç. (2020b). Köprülü Mehmed Paşa Türbesi’ne İlişkin Bir On Yedinci Yüzyıl Söylencesi. *Toplumsal Tarih* 316, 13-15.
- Keskin, M. Ç. ve Sağ, M. K. (2022). Edirne Hıdırlık Tepesi [Hızır Makamı]: Senkretik Bir Kült Merkezinin Oluşumu ve Ortadan Kaldırılması. *Milli Folklor* 133, 222-233.
- Kılıcı, A. (2010). Balkanlardaki Osmanlı Baldeken Türbeleri Hakkında Bir Değerlendirme. *Vakıflar Dergisi* 32, 91-142.
- Kırımlı, H. ve Kañçal-Ferrari, N. (2016). *Kırım’daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) Mimari Yedigârları*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları.
- Kırzioğlu, M. F. (1993). Azerbaycan ve Anadolu’da Türkistan’dan Gelen Eski Millî-Gelenek: Kabirtaş Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri. *Vakıf Haftası Dergisi* 10, 133-160.
- Kısakürek, N. F. (1996). *Çile*. İstanbul: Büyük Dođu Yayınları.
- Konyalı, İ. H. (1976). *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, I. İstanbul.
- Köse, Ö. F. (2015). *The Fatwa Collection of an Ottoman Provincial Mufti, Vani Mehmed Efendi (d. 1685)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Kur’an-ı Kerim*.
- Küçük, A. (2017). Türklerin Yaratılış Mitlerinde Kuşlar. (Gürsoy Naskali, E. ve Şeker, A. (Ed.). *Kuşlar Kitabı* 15-26, İstanbul: Kitabevi.
- Lâmi’i Çelebi (2011). *Bursa Şehrengizi*. M. İsen ve H. B. Burmaođlu (Haz.). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Laqueur, H. P. (2010). *Hüve’l-Baki İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. S. Dilidüzgün (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Macaluso, L. A. (2019). *Historic Virginia*, Lanham, MD: The Rowman and Littlefield Publishing.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (2018). *Mesnevî-i Şerif*, III. Cilt. Süleyman Nahifi (Çev.), A. Çelebiođlu (Sad.). İstanbul: Sufi Kitap.

- Milstein, R. (1979). Sufi Elements in the Late Fifteenth-Century Painting of Herat. M. R. Ayalon (Ed.), *Studies in Memory of Gaston Wiet*, 357-369, Jerusalem: Institute of Asian and African Studies.
- Mitchell, M. H. (1985). *Hollywood Cemetery, The History of a Southern Shrine*. Virginia: Virginia State Library.
- Muvatta, *Cenâiz*.
- Müderrişoğlu, F. (2010). Kuşevleri. M. Aycı (Ed.), ‘Şefkat Estetiği’ *Kuşevleri*, 147-170, Ankara: Zeytinburnu Belediyesi.
- Mythum, H. ve Webb, K. (2018). Body Snatchers and Mortsafes: An Archeology of Fear, H. Mythum and L. Burgess (Ed.), *Death Across Oceans: Archeology of Coffins and Vaults in Britain, America, and Australia*, 227-248, Washington D.C.: Smithsonian Institution Scholarly Press.
- Neftçi, A. (2010). *İstanbul’un 100 Kuşevi*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Nesai, *Cenâiz*.
- Ocak, A. Y. (2016). *Kültür Tarihi Kaynakları Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ospanova, G. (2014). *Türkiye Türkçesinde Örtmeceler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (1998). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öney, G. (1969). Anadolu’da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı, Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları, *Vakıflar Dergisi* 8, 283-301.
- Önkal, H. (1992). *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- Örnek, S. V. (1979). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Özgüleş, M. (2013). *Gülnuş Emetullah Sultan’ın İmar Faaliyetleri*, (Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Pehlivan, A. (2013). *Ölüm ve Ötesi Halk İnançları, Günümüz Halk İnançlarına Yönelik Bir Tespit ve Değerlendirme*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Peskes E. ve Ende, W. (t.y). Wahhabiyya, *EF* (C. XI, 39-47), Leiden.
- Pochin, C. (2023) “Woman has huge 5ft iPhone headstone over grave with Picture of her as ‘screensaver’”, *Mirror*; <https://www.mirror.co.uk/news/>

world-news/woman-huge-5ft-iphone-headstone-30834729.
Erişim tarihi: 27.10.2023.

- Raşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmâil Efendi (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli*. A. Özcan vd. (Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Richardson, T. (2012). *The Rough Guide to İstanbul*. London: Rough Guides.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. A. Kazancıgil ve L. A. (Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Sa'dî (1363/1984). *Kulliyât-i Sa'dî*. M. 'Ali Furûghî, (Ed.). Tahran.
- Sarı, İ. (2016). *Osman Yüksel Serdengeçti*. Antalya: Nokta E-Book.
- Sarı, N. - Mesara, G. & Kurt, Ü. E. (Haz.) (2009). *Ege Yöresinin Mimari Tasvirli Osmanlı Taşları*, İzmir: Feza Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Schneider, D. (1975) *Turkey*. London: Cape.
- Setton, K. M. (1991). *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Sever, M. (2017). Türk Mitolojisinde Kuşlar, E. Gürsoy Naskali ve A. Şeker (Ed.), *Kuşlar Kitabı*, 5-14, İstanbul: Kitabevi.
- Sevim, N. (2015). *Osmanlı Mezar Taşlarında Manzum Metinler*. İstanbul: Kitap Dostu Yayınları.
- Spon, J., Wheler, G. (1724). *Voyage D'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant. Fait aux années 1675. & 1676. Tome Premier*, La Haye.
- Stoddard C. ve Thomas M. (2014). *Images of America, Richmond Cemeteries*. Charleston, SC: Arcadia Publishing.
- Şehabeddin Sühreverdî (2016). *Cebraîl'in Kanat Sesi: Sembolik Hikâyeler*. S. Baran (Çev.). İstanbul: Sufi Kitap Yayınları.
- Tanman, B. (2010). Midilli'de Yeni Camii'nin Cephesindeki Kuşevi, M. Aycı (Ed.), *Şefkat Estetiği' Kuşevleri*, 171-180, Ankara: Zeytinburnu Belediyesi.
- Tanpınar, A. H. (1995). *Beş Şehir*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taşgâlı, A. (1995). *Gök-Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tatçı, M. (1998). *Yûnus Emre Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- The Aphorisms of Franz Kafka* (2022) Princeton: Princeton: University Press.
- Top, M. H. (2019). *Mesnevî-i Mâ'nevî Şerhi*, 9. Cilt. İstanbul: Rumi Yayınları.

- Tozer, H. F. (1869). *Researches in the Highlands of Turkey*, vol.II. London: John Murray.
- Tripadvisor (2023). https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g293974-d3671016-Reviews-Yeni_Valide_Mosque_Complex-Istanbul.html#REVIEWS
- Tryjarski, E. (2011). *Türkler ve Ölüm*. H. Er, (Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Tschumi, R. (2008). *The Buried Treasures of the Ga: Coffin Art in Ghana*. Berne: Bentelli.
- Uluçay, Ç. (1980). *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Uslu, M. (2022). *Anadolu'nun Kandilleri: Akşemseddin*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Uygur, M. E. N. (2020). Uygur Türkleri'nin Mezar Medeniyetinden Örnekler, R. Çorak (Ed.), *Tarihi, Edebi ve Kültürel Açından Osmanlı Mezar Taşları*, 211-240, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Venturi, R., Brown, D. S. ve Izenour, S. (1977). *Learning From Las Vegas*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wheler, G. (in company of Dr. Spon of Lyons) (1682). *A Journey into Greece*. Book II, London.
- Yakıt, İ. (1999). Vefat Tarihlerinde Ebced ve Anlam Sanatı, *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, 18-20 Aralık 1998, 405-417, İstanbul: Mezarlıklar Vakfı Yayınları.
- Yanoff, S. G. (2016). *A Run For The Money*. Bloomington: AuthorHouse,
- Yazar, M. (2014). Osmanlı Defin Merasimlerinde Otağ Kurma Geleneği *Belleten* LXXVIII/281, 93-122.

Hakem Deęerlendirmesi: ift “kr” hakem incelemesi.
ıkar atışması: Yazar ıkar atışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu alışma iin finansal destek aldığını beyan etmemiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Ege niversitesi, Edebiyat Fakltesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 33, Sayı: 1, Nisan 2024 | *Volume: 33, Issue: 1, April 2024*

Sahibi (Owner): Ege niv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYN  Editrler (Editors): Dr. Ender ZBAY, Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY  Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. Semra DAŐLI, Do. Dr. Lale DOęER, Do. Dr. Sevin GK İPEKIOğLU  İngilizce Editr (English Language Editor): Dr. ęr. yesi Elvan KARAMAN MEZ  Yazı İşleri Mdr (Managing Director): Do. Dr. Hasan UAR  Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizajpaj - Teknik İşler - Strateji - Sre Ynetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ZBAY

İnternet Sayfası (Aık Erişim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak zere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
ESCI
Emerging Sources Citation Index

ULAKBİM
TR DİZİN

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Crossref

SÖBIAD

**Academic
Resource
Index
RESEARCH**